

معماری منظرگرا

ارتباط بین منظر رود کارون و معماری لبه آن

چکیده | توجه ایرانیان به مناظر طبیعی خصوصاً آب همواره در شکل‌گیری سکونتگاه‌های آنها تأثیرگذار بوده که این توجه از نیاز ساکنین منطقه به آب نشأت گرفته است. در بین زرتشتیان و مسلمانان آب عنصری مقدس و لازمه طهارت بوده است. ایرانیان گاه با شکل‌گیری سکونتگاه‌ها در اطراف آب و گاه با انتقال آب به درون سکونتگاه‌ها نظیر اتفاقی که در فلات مرکزی می‌افتد، بر اهمیت آب تأکید می‌کنند. شهر شوشتر به عنوان نمونه‌ای از مجموعه سکونتگاه‌ها با شکل‌گیری میان دو انشعاب کارون به حیات خود ادامه داده است. جریان آب در این رود-شهر موجب خلق فضاهای متفاوتی شده است. نظرگاه، واکنش معماری شوشتر به منظر رود و به عنوان واسط میان فضاهای خصوصی و منظر کارون است.

در فرضیه این مقاله تمایل به برون‌گرایی معماری سکونتگاه‌ها با توجه به منظر رود کارون مورد بررسی قرار گرفته است. مقایسه نمونه‌هایی از سکونتگاه‌های مجاور رود با نمونه‌های مشابه در داخل یافت تاریخی شهر شوشتر، برون‌گرایی نمونه‌های مشرف به منظر رود را نشان می‌دهد. به این ترتیب تأثیر منظر طبیعی و در نتیجه چشم‌انداز رود کارون بر مکان‌یابی، شکل‌گیری و معماری خانه‌های شوشتر، حائز اهمیت است؛ منظر کارون عامل پیدایش فضاهای جدیدی همچون کت و ایوان (به مثابه نظرگاه) در معماری درون‌گرای خانه بوده و ساختار فضاهای زیستی را به سوی برون‌گرایی سوق می‌دهد.

واژگان کلیدی | طبیعت، رود-شهر، منظر کارون، معماری شوشتر.

سیده زهرا مردانی،
کارشناس ارشد
معماری اسلامی

seydezhahramardani@gmail.com

تصویر ۴: نمونه سکونتگاه با عنصر ایوان در لبه رود کارون- که از سطح حیاط ارتفاع گرفته و منظر زیر دست را نظاره می‌کند- تصویر راست پلان خانه مرعشی و تصویر چپ نمایی از خانه مرعشی مشرف به منظر آبشارها، لبه رود گرگر، شوشتر.

مأخذ تصویر راست: www.shushtarchtb.ir
و تصویر چپ: www.panoramio.com

Pic4: A sample of settlement with Veranda (Iwan) along the Karun's edge. It goes up from the yard's level to watch the river scenery. Right Picture, The plan of Marashy house and left Picture, A view of Marashy house as a viewer of river. The edge of Gargar River, Shushtar, Khuzestan, Source from right to left: www.shushtarchtb.ir and www.panoramio.com

می‌انجامد و علاوه بر محاسن بسیاری از جمله تأمین آب مورد نیاز برای آشامیدن، کشاورزی، صنعت و تولید انرژی نقش مؤثری در زنده و پویا کردن شهرها نیز دارد. رود جاری در شهر، تنفس‌گاه آن محسوب شده و سیما و منظر شهری متمایزی ایجاد می‌کند (زندیه و جافرن، ۱۳۸۹).

حضور رود در شهر، هویت منحصر به فردی به آن بخشیده و تصویر شاخصی در ذهن شهروندان ایجاد می‌کند؛ تا جایی که رود تنها متعلق به شهر نبوده، بلکه به تمام ساکنان آن تعلق دارد. این امر احساس تعلق فرد به شهر را با گذشت زمان تقویت می‌کند. از سوی دیگر توجه انسان به منظر رود، تنها منحصر به حضور او در شهر و فضاهای شهری نیست. این احساس تعلق در معماری تک بناها (به عنوان مثال خانه‌ها) نیز دیده می‌شود؛ رود کارون هر کجا از شهر که امکان دیده شدن داشته باشد، انسان را بر آن می‌دارد ضمن رعایت اصول طراحی اقلیمی، شکلی از معماری را برگزیند تا نگاهی به رود داشته باشد و بار دیگر، منظر این عنصر طبیعی شهر را از داخل حریم خصوصی خود مورد توجه قرار دهد (تصویر ۴).

رود- شهر شوشتر (قدیم)

کارون، بزرگ‌ترین و پرآب‌ترین رود ایران از کوه‌های بختیاری سرچشمه گرفته و پیش از رسیدن به همواری‌های

کارون را در معماری بناها بررسی کند؛ واکنش متفاوتی که بناهای حاشیه رود به منظر کارون داشته‌اند.

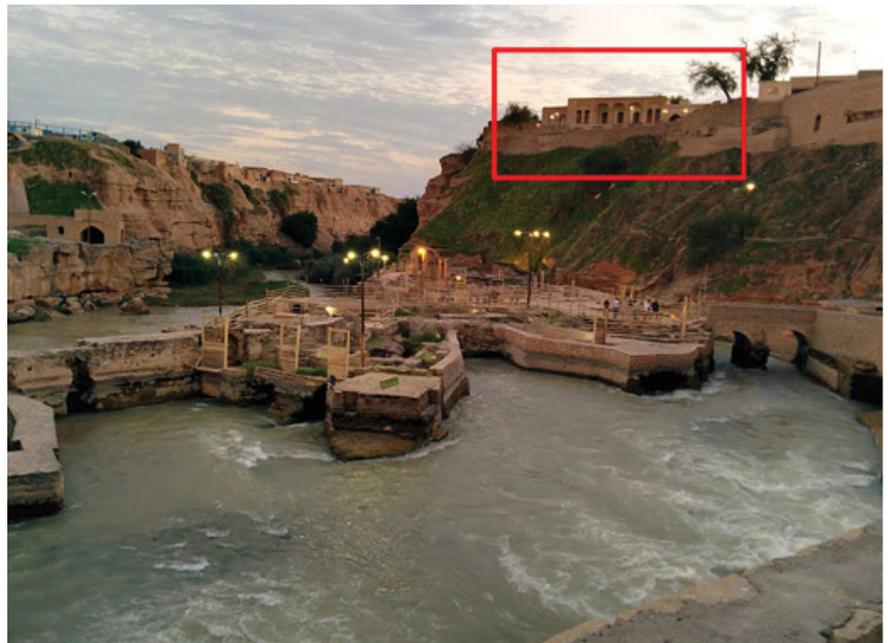
فرضیه | لایه‌ای از شهر شوشتر که در مجاورت کارون، شکل گرفته و در ارتباط بصری مستقیمی با رود قرار دارد، از معماری بومی و اقلیمی مرسوم شهر پیروی نکرده و تحت تأثیر چشم‌انداز رود، نگاه به بیرون دارد. از آنجاکه تمایل بناهای درون‌گرا به بیرون‌گرا شدن در اقلیم گرم و مرطوب شهر شوشتر، تنها در حاشیه کارون دیده می‌شود، به نظر می‌رسد این امر ناشی از اهمیت حفظ چشم‌انداز به رود کارون و تقدس آب در باور ایرانیان است.

ادراک انسان از منظر رود

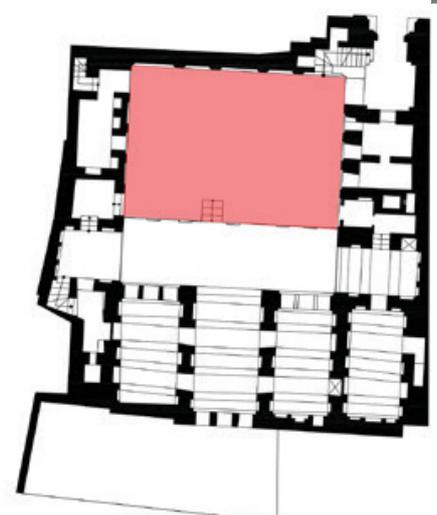
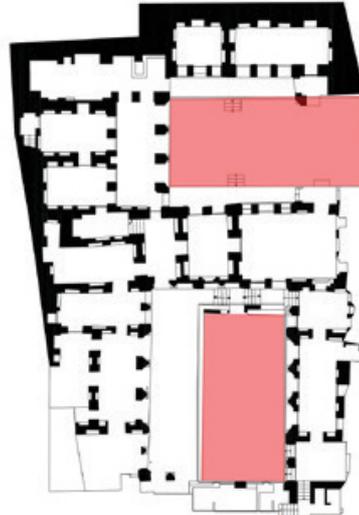
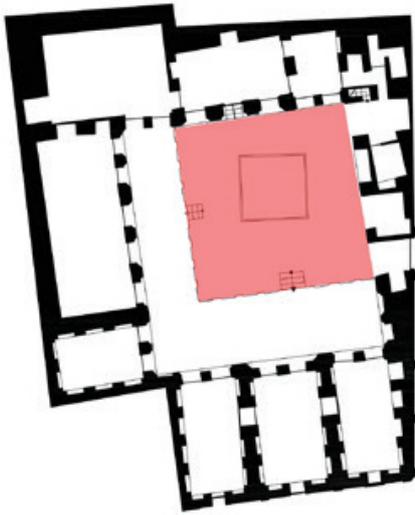
آب پس از آتش، مقدس‌ترین عنصر در اندیشه زرتشتیان (قدوسی فر، ۱۳۹۱)، ماده اولیه حیات، عنصری پاک و مقدس و در عین حال کارآمد است. هنگامی که آب‌های سطحی به صورت طبیعی بر بستر جغرافیایی خود جاری می‌شود، فرصتی در اختیار انسان می‌گذارد تا به آسانی به آن دسترسی داشته، از آن بهره‌مند شود و حتی به ستایش آن بپردازد. این امر در سرزمین خشک و بیابانی ایران اهمیت بیشتری داشته و به این ترتیب رود، بستر مناسبی برای سکونت انسان فراهم می‌آورد. حضور رود به پیدایش شهر

مقدمه | نیاز انسان به آب و سهولت دسترسی به آن، یکی از مهم‌ترین عوامل در انتخاب مکان مناسب برای سکونت است. شهر به واسطه موقعیت جغرافیایی، برای تأمین نیاز آبی ساکنان خود، از منابع متفاوتی بهره می‌گیرد. از آن جمله می‌توان به رود، چشمه، قنات و سد اشاره کرد. این منابع علاوه بر تأمین آب مصرفی (آشامیدن، پخت‌وپز، شستشو)، به رونق اقتصادی شهر (کشاورزی، باغداری، ماهیگیری، تجارت آبی) نیز کمک می‌کند.

کشاورزی و حاصلخیزی، تقدس آب و گیاه یا چشمه، درخت و کوه در آیین‌های مهر و آناهیتا وجود داشته که برخی در باورهای زرتشتی و اسلامی ورود کرده‌اند که امروزه تنها ظاهر و شکل این باورها با معانی اسلامی تلفیق شده است (جوادی، ۱۳۸۶). به این ترتیب سکونت در زمین‌های اطراف رودها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ انتخاب بستری حاصلخیز که بتواند نیاز آشامیدن، خوراک و امنیت انسان را مرتفع کرده و در عین حال، تقدس و حرمت آب را خدشه‌دار نکند. از این رو، معماری در حاشیه رود، شکل متفاوتی به خود می‌گیرد؛ از یک سو نیازهای اقلیمی و زیستی ساکنان را پاسخ می‌دهد و از سوی دیگر نگرانی‌های مقابل آب است. این تفاوت در معماری تا جایی است که گاه منجر به خلق فضاهای جدیدی در بنا می‌شود. نوشتار حاضر با بررسی شهر شوشتر قدیم در پی آن است تفاوت معماری لبه

تصویر ۴
Pic4

است. ایوان در این تعریف (نوعی نظرها) با نمونه‌های موجود در بیشتر خانه‌های شوشتر تفاوت دارد؛ ایوان به عنوان نظرها، دید محدود به حیاط خانه نداشته، بلکه یک گشودگی بصری از داخل به بیرون خانه (و اختصاصاً رود کارون) ایجاد می‌کند.

«کت»، فضای نظرهاگی دیگری در شوشتر، حاصل تمایل معماری درون‌گرا به سوی برون‌گرایی است. برای توصیف کت و عملکرد آن باید نخست به تعریف «شوادون» پرداخته شود. شوادون، فضایی زیرزمینی برای استراحت روزانه در تابستان و نگهداری مواد خوراکی است؛ راه زیرزمینی طولی که غالباً از کنار رودخانه سر درآورده و در رود- شهرهایی همچون دزفول و شوشتر دیده می‌شود. در میان شوادون‌های مجاور هم که اهالی آن اغلب قرابت خویشاوندی داشته‌اند، گاه کانال‌هایی می‌کنند و شوادون‌ها را به هم مرتبط می‌کردند تا تهویه هوای داخل شوادون‌ها بهتر صورت گیرد. این اتصال از طریق کت‌های شوادون‌های مجاور هم برقرار می‌شد و کت، اتاقت متصل به شوادون است (حزینی، ادیب و نصراللهی، ۱۳۹۳). به این ترتیب یک شبکه ارتباطی زیرزمینی میان خانه‌ها از طریق کت‌های شوادون‌ها ایجاد می‌شد.

کت‌هایی که از کنار رود سر در می‌آورند، دید مناسبی به بیرون خانه به ویژه رود دارند. منظر به مثابه مفهومی جامع و کاربردی در ساماندهی محیط است که به تعامل همه‌جانبه ارتباط انسان و طبیعت می‌انجامد؛ بنابراین محیط‌هایی که به این طریق شکل می‌گیرند غالباً دارای حس مکانی قوی خواهند شد (منصوری و حبیبی، ۱۳۸۹). پیدایش فضاهای زیرزمینی در شوشتر علاوه بر پاسخ به مسایل اقلیمی چنان کیفیتی به سکونت می‌دهد که ساکنان شهر را از سطح زمین به داخل خاک می‌کشاند؛ بستر مناسبی برای زندگی شهری زیرزمینی فراهم می‌کند و پنجره‌هایی به سوی رود کارون می‌گشاید (تصویر ۵).

پاسخی مناسب به شرایط اقلیمی و فرهنگی ساکنان آن مناطق است. درون‌گرایی، گاه به تناسب عملکرد بنا یا اقلیم منطقه به برون‌گرایی نزدیک می‌شده، اما همچنان آثار درون‌گرایی در آن دیده می‌شود. به این ترتیب وجود حیاط درون‌گرا یا حیاط مرکزی در واحدهای مسکونی، پدیده‌ای اقلیمی و برخاسته از محیط است که با فرهنگ اسلامی و ایرانی (حفظ حریم خصوصی خانواده) نیز هماهنگی دارد (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰). معماری خانه‌های شوشتر قدیم نیز به تبعیت از شرایط اقلیمی و فرهنگی منطقه، درون‌گرا است؛ خانه امین‌زاده، خانه جول‌زاده، خانه دورقی، خانه رضوان، خانه گازرو و خانه امین‌التجار از بناهای قدیمی و درون‌گرای شوشتر هستند (تصاویر ۲ و ۳).

در بیشتر خانه‌های شوشتر قدیم درون‌گرایی به عنوان اصل اول طراحی بوده است اما در مواردی تمایل به برون‌گرایی بناها دیده می‌شود. حضور کارون در شهر شوشتر و مکان قرارگیری هر خانه نسبت به رود، دلیل تفاوت خانه‌های شوشتر با معماری درون‌گرای ایرانی را آشکار می‌کند. منظر یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی است که می‌تواند به درک و ایجاد رابطه‌ای متعادل بین انسان و محیط بیانجامد؛ چرا که خود حاصل ارتباط متقابل این دو است (منصوری و حبیبی، ۱۳۸۹). معماری خانه آنجا که با رود مربوط نیست، از نظام سنتی پیروی می‌کند. اما آنجا که خانه چشم‌اندازی به رود کارون (عنصر طبیعی و هویت‌ساز شهر) دارد، الگوی آن به سوی برون‌گرایی تمایل داشته و بخشی از خانه به نظرهاگی خصوصی ساکنان تبدیل می‌شود. به این ترتیب منظر رود، عامل مهم و تأثیرگذار بر معماری مسکن بوده است (تصویر ۴). تطبیق فضای نظرهاگی با الگوی درون‌گرای خانه‌های شوشتر، منجر به پیدایش فضاهای جدیدی در معماری خانه می‌شود که با فضای شهر تعامل بصری مستقیم دارد؛ ایوان و «کت» نمونه‌ای از این فضاهای نظرهاگی

جلگه خوزستان، با وجود بستر صخره‌ای شهر شوشتر به دو شاخه شطیط (چهاردانگه) و گرگر (دودانگه) تقسیم می‌شود. قطعه زمین میان این دو رودخانه را میان آب (مینو) نامیده‌اند. رود- شهر شوشتر به دلایل بسیاری مورد توجه بود: آب فراوان برای آشامیدن، کشاورزی و چرخاندن آسیاب‌ها، خاک مناسب، دشت‌های وسیع و موقعیت خاص آن میان دو شاخه رود کارون که دفاع از شهر را با سهولت بیشتری امکان‌پذیر می‌ساخت. از سوی دیگر این شهر بر سر راه شاهی میان دو پایتخت هخامنشیان، شوش و پارسه واقع بوده و از نخستین سرزمین‌های فلات ایران است که نیاکان هخامنشیان پس از عبور از کوه‌های زاگرس به آن قدم گذاشتند (خضرابی، ۱۳۸۷).

بیشتر مورخان، بنای شوشتر را به شاپور ساسانی نسبت داده‌اند؛ درحالی‌که کشف آثار باستانی متعلق به هزاره‌های سوم و دوم پیش از میلاد، نشان می‌دهد شوشتر در عصر ایلام، شهری مهم بوده است (خدائی، ۱۳۸۸). موقعیت جغرافیایی و پیشینه تاریخی شوشتر، گواهِ اهمیت و شهرت آن بوده و به نظر می‌رسد رود کارون، مهم‌ترین عامل طبیعی در پیدایش و تقویت شهر است. تلاش‌های انسان از دوران باستان تا امروز برای تعامل با جریان رود کارون در این شهر، شاهد این ادعا است؛ احداث تأسیسات آبی برای مهار رودخانه، بالا آوردن سطح آب و آرام‌کردن آب خروشان کارون، محیط‌کردن آب بر شهر و کارکرد دفاعی آن، ایجاد امکان عبور از عرض رودخانه و بهره‌گیری از نیروی آب برای آسیاب‌ها در مسیر رود کارون ارتباط بین شهر و این عنصر طبیعی را روشن می‌کند.

معماری شوشتر (قدیم) در مواجهه با منظر کارون

درون‌گرایی یکی از ویژگی‌های معماری ایرانی بوده و با توجه به آب‌وهوای گرم و خشک بیشتر مناطق ایران،

رود کارون در جایی با خروش آبشارها و جایی دیگر با منظر آرام خود و عبور از دل شوشتر، فضاهایی را برای نظاره می‌طلبد. معماری در لبه کارون به سوی منظر گشوده شده و فضای متفاوتی خلق می‌کند که در دیگر نمونه‌های سکونتی شهر مشاهده نمی‌شود. نظرگاه محصول پیوند رود با شهر در این خطه از ایران است.

تصویر ۲: درونگرایی، رفتار معماری سکونتی شوشتر در بستر این شهر-پلان نمونه‌هایی از خانه‌های درون‌گرای دورقی، رضوان و امین‌زاده، شوشتر.
مأخذ: www.shushtarchtb.ir

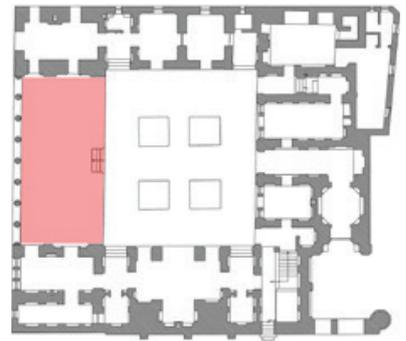
Pic2: Introversion, the behavior of residential architecture in Shushtar- The sample plans of Introverted houses- Doroghy, Rezvan and Aminzadeh houses, Shushtar, Khuzestan, Source: www.shushtarchtb.ir

تصویر ۳: نمونه سکونتگاه با عنصر ایوان در لبه رود کارون- تصویر راست پلان خانه مستوفی و تصویر چپ دید از داخل ایوان به منظر رود، لبه رود شطیط، شوشتر.
مأخذ: www.shushtarchtb.ir

Pic3: A sample of settlement with Veranda (Iwan) along the Karun's edge. Right Pic, The plan of Mostofy house and left Pic, A view from the Iwan toward river scenery, The edge of Shotayt river, Shushtar, Khuzestan, Source: www.shushtarchtb.ir

تصویر ۳
Pic3

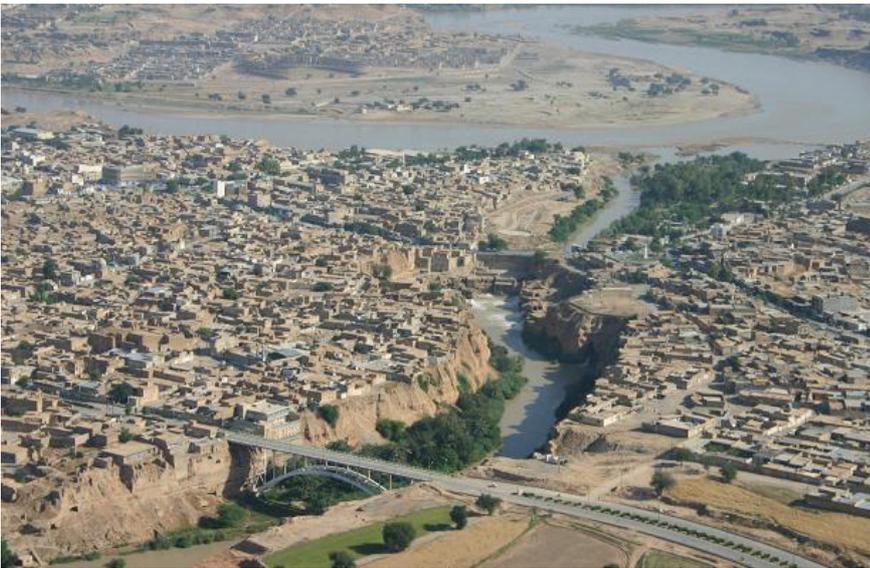
نتیجه‌گیری | طبیعت از دیرباز در فرهنگ ایرانی مورد تقدس و احترام بوده؛ از این رو توجه به طبیعت و شناخت آن در مکان‌بایی، پیدایش و گسترش شهرها نیز حائز اهمیت است. رود- شهر شوشتر میان دو انشعاب کارون، پاسخ مناسبی برای سکونت در آن محدوده است. بررسی چند نمونه از خانه‌های شوشتر قدیم، ویژگی درون‌گرایی بناهای این شهر را تأیید کرده است. اما گاهی درون‌گرا بودن بناها، تمایل به برون‌گرایی دارد. دلیل این تمایل، تقدس طبیعت و توجه انسان به منظر طبیعی شهر به ویژه رود کارون به عنوان عنصر طبیعی و هویت‌ساز شوشتر است. خانه‌هایی که در مجاورت رود ساخته شده‌اند، با ایجاد فضاهای نظرگاهی جدید به سوی برون‌گرا شدن تمایل دارند. در این گونه از معماری، ایوان (بر روی زمین) و کت (درون زمین) تعاریف فضایی متفاوتی داشته و هر دو نظرگاهی مشرف به رود کارون هستند.

فهرست منابع

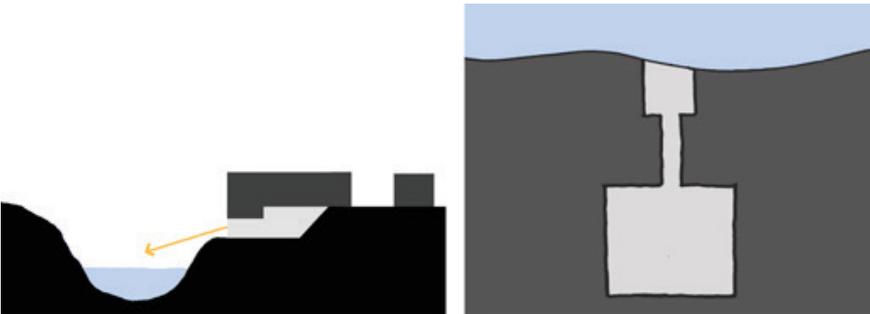
- جوادی، شهره. (۱۳۸۶). اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه). مجله باغ نظر، ۴ (۸): ۲۲-۱۲.
- جزینی، مرتضی، ادیب، زهرا. و نصراللهی، فرشاد. (۱۳۹۳). تهویه طبیعی در شواهدون‌های شهر دزفول با بهره‌گیری از مدل سازی CFD. مجله باغ نظر، ۱۱ (۲۰): ۴۸-۳۷.
- خدائی، محمد زمان. (۱۳۸۸). نگاهی نو به شهری کهن؛ مطالعه موردی: شهر جندی شاپور در روستای شاه‌آباد حومه دزفول. مجله پژوهش‌های تاریخی، ۴ (۴): ۶۴-۵۵.
- خضری، سید عمادالدین. (۱۳۸۷). پل بند شادروان و دشواری‌های مطالعات تاریخی شوشتر. مجله گلستان هنر، ۴ (۱۳): ۱۱۳-۱۱۲.
- زندیه، مهدی و جعفرمن، محمود. (۱۳۸۹). رهیافتی در منظرپایدار بر روی رودخانه‌های دائمی. مجله باغ نظر، ۷ (۱۴): ۲۶-۱۵.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). نقش جغرافیا در شکل‌گیری انواع حیات در خانه‌های سنتی ایران. نشریه پژوهش‌های جغرافیایی انسانی ۷۵: ۶۹-۸۶.
- قدوسی‌فر، سیدهادی، حبیب، فرح. و شهبازی، مهتیم. (۱۳۹۱). حکمت خالد و جایگاه طبیعت در جهان‌بینی و معماری معابد ادیان مختلف. مجله باغ نظر، ۹ (۲۰): ۵۰-۳۷.
- منصور، سید امیر و حبیبی، امین. (۱۳۸۹). تبیین و ارزیابی مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقای نقش منظر در پایداری محیط. مجله باغ نظر، ۷ (۱۵): ۷۸-۶۳.

تصویر ۱: حضور کارون در شوشتر؛ عامل ایجاد حس تعلق ساکنان به شهر،
مأخذ: <http://shushtarnama.blogfa.com>

Pic1: Karun presence in Shushtar; The factor for sense of belonging creation among residents,
Source: <http://shushtarnama.blogfa.com>

تصویر ۱
Pic1

تصویر ۵: ارتباط کت با منظر رود-کروکی دستی از پلان و مقطع نمونه یک کت. مأخذ: نگارنده.

Pic5: Relation between Kat and the river scenery- A sample of plan and section Sketch of kat, Source: Author.

تصویر ۵
Pic5

Landscape Oriented Architecture

Relationship of Landscape with Karun River Edge

Seyedeh Zaha Mardani, M.A in Islamic Architecture
seyedehzahramardani@gmail.com

Abstract | Iranian concentrate to natural landscape special water scenery is consistently effective on residence creation. This concentrate comes from resident necessity to water. Water had been a holy element and essential for purity in the Zoroastrians and Moslems thoughts. Sometimes Iranian concentrate to the water importance with gathering the residences around the water and sometimes with moving the water into the residences as it takes place in the central plateau. The city of Shushtar as a sample of residences collection has been continuing the living with forming between two branches of Karun. The water flow in this river city created different spaces. Belvedere is the answer of the Shushtar architecture to the river scenery and it is between private spaces and the Karun scenery as an intermediary. In this article hypothesis, inclination to residences architecture extroversion with do attention to the Karun scenery is considered. Comparison the residential samples in river edge with similar samples in historical area of Shushtar, shows the extraversion of the river edge samples. Therefore, the effect of natural scenery on location and formation of Shushtar residential architecture is so important. The view of Karun has formed new spaces such as “Veranda” (Iwan) and “Kat” as a belvedere in introverted residential architecture and it takes the living spaces construct to extroversion.

Keywords | Nature, River city, Karun scenery, Shushtar architecture.

Reference list

- Hazbei, M. Adib, Z. & Nasrollahi, F. (2014). Natural ventilation effect on Shavadoons in Dezful by applying CFD modeling. *Journal of BAGH-I-NAZAR*, 11(30):37-48.
- Javadi, Sh. (2007). Shrines & nature (water, tree, mountain). *Journal of BAGH-I-NAZAR*, 4(8): 12-22.
- Khazraee, S.E. (2008). Pol Band-e Shadorvan va Doshvariha-ye Motaleat-e Tarikhy-e Shushtar [Shadorvan Bridge and The Difficulty of Shushtar Historical Studies]. *Journal of Golestan-e Honar*, 4 (13): 113-121.
- Khodaei, K. (2010). A new glance at an old city, case study Jundi Shâpur in Shah Abad Village in Dazfuol suburbs. *Journal of Historical Researches*, 1(4): 55-64.
- Mansouri, S.A. & Habibi, A. (2011). An Analysis of Factors Contributing to the Formation of Landscapes Ensuring Sustainable Environments, A Case Study of the River Khoshk in Shiraz. *Journal of BAGH-I-NAZAR*, 7(15): 63-78.
- Qodusifar, H. Habib, F. & Shahbazi, M. (2012). Sophia Perennis and Nature Place in Ideology and Temples Architecture of Religious. *Journal of BAGH-I-NAZAR*, 9(20): 37-50.
- Soltanzadeh, H. (2011). The Role of Geography on Formation Courtyards in Traditional Houses in Iran. *HUMAN GEOGRAPHY RESEARCH*, 43(75): 69-86.
- Zandieh, M. & Jaferman, M. (2010). An Approach to Sustainable Landscape on Rivers. *Journal of BAGH-I-NAZAR*, 7 (14): 15-26.